

3.4. Микола ПАЛІНЧАК. Релігійна освіта: зарубіжна практика.

Постановка проблеми. Проблеми державно-церковних відносин в сучасній Україні були й залишаються в центрі підвищеної уваги як науковців, так і органів державної влади, громадських і релігійних організацій. Вони мають високий рівень суспільної актуалізації. Їх осмислення в практичному, а також і теоретичному сенсі є, на нашу думку, важливим і необхідним. Це детермінується тими трансформаційними процесами, що відбулися і/або відбуваються в Україні, кількісними та якісними змінами в релігійному середовищі, зростанням ролі релігійного фактора, а в цьому зв'язку – і потребою серйозних корекцій системи державно-конфесійних відносин, правових засад забезпечення свободи релігії, свободи діяльності релігійних організацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Огляд публікацій з пропонованої теми показує, що вивчення проблеми релігійної свободи і релігійних прав належить до сфери зацікавленості багатьох суміжних галузей гуманітарних знань. Філософські, політологічні і релігієзнавчі особливості досліджуваної проблеми висвітлювались у працях В. Бондаренка, В. Єленського, В. Климова, О. Сагана, О. Самійленка, М. Штокала та ін.

Проблемам функціонування і розвитку суспільно-релігійних відносин, розв'язання яких визначає стратегію гуманітарної політики і демократичних реформ в Україні, присвячене велике дослідження С. Здіорука [4]. Узагальнені новітні дані з досліджуваної проблеми містить десятитомне видання „Історія релігії в Україні” за ред А. Колодного [7].

Проте обрана нами проблема і досі залишається малодослідженою, в багатьох публікаціях вона згадується лише побіжно. Між тим у побудові сучасних церковно-державних відносин, віруючими та невіруючими громадянами актуальною є наявність, з одного боку, форм оптимальної взаємодії світської та релігійної освіти й виховання, а з іншого – припустимих меж впливу релігійного виховання на освітній процес, здійснюваний у світських навчальних закладах.

Мета дослідження. Автор ставить за мету проаналізувати зміст та практику державно-церковних відносин в галузі шкільництва в Україні та країнах Західної і Центральної Європи і на підставі вивчення і узагальнення зарубіжного досвіду сформулювати рекомендації щодо удосконалення взаємодії світської та релігійної освіти й виховання.

Виклад основного матеріалу. Одним із дієвих індикаторів демократизації суспільно-релігійних та державно-церковних відносин Рада Європи вважає відповідність національних законодавств Конвенції про захист прав людини та основних свобод (1950). Цей документ доволі динамічно розвивається, розширюючи коло людських прав і свобод у додаткових протоколах, які також мають бути враховані державами-членами РЄ у своїй законотворчій діяльності. При цьому важливою є вимога Ради Європи щодо чіткості й однозначності формулювань нормативно-правових актів.

Вітчизняному законодавству щодо свободи совісті і віросповідання цієї чіткості та однозначності якраз не вистачає. Бракує йому й логічної виваженості. Уже неодноразово науковцями та правовими експертами наголошувалося, що Закон України „Про свободу совісті та релігійні організації”, попри усі плюси, застарів і не дає відповіді на актуальні питання поточного моменту. У 2005 році співдоповідачки Комітету ПАРЄ з питань виконання обов’язків і зобов’язань державами-членами РЄ Ханне Северинсен та Ренате Вольвенд, критично проаналізувавши документ, зауважили: 1) законом обмежено форми, у яких можуть створюватись релігійні організації; 2) встановлено обмеження на мінімальну кількість засновників, які можуть зареєструвати статус релігійної організації у кількості 10 осіб (водночас для інших громадських організацій вимагається 3 особи; 3) релігійним організаціям заборонено створювати місцеві відділення без статусу юридичної особи (філії та представництва); 4) релігійні об’єднання не можуть набувати статусу юридичної особи; 5) дискримінація іноземців та осіб без громадянства; 6) брак прозорості в питанні, які організації мають реєструвати обласні державні адміністрації, а які – державний орган у справах релігій; 7) наявність у законі низки нечітких положень, які залишають широкий вибір виконавчим органам [2].

За час, що минув, Україна фактично не зробила суттєвих кроків у напрямку задоволення висунутих претензій. Резонансна подія – підготовка у 2006 році проекту нової редакції Закону України „Про свободу совісті та релігійні організації” завершилася лише широким публічним обговоренням документу без подальшого проходження його через парламент.

Особливої актуальності набувають нині проблеми, пов’язані з реалізацією права на релігійну освіту в Україні. Згідно з Конституцією України, Законом «Про свободу совісті та релігійні організації» та законом «Про освіту», в Україні „школа відокремлена від церкви”. У Конституції (ч. 3 ст. 35) лаконічно стверджено: „Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви”. У ст. 53 Конституції, в якій проголошується право кожного на освіту, у ч. 5 виокремлено права національних меншин у сфері навчання, натомість не згадано окремо релігійних чи світоглядних інтересів громадян. Стислість конституційних норм залишає простір для їх тлумачення та конкретизації з урахуванням міжнародних норм та досвіду, а також традицій і потреб українського суспільства [5].

Не тільки релігійні організації, але й деякі громадські та правозахисні організації (наприклад, Харківська правозахисна група, Українська Асоціація релігійних свобод) публічно висловили у 2005 р. переконання, що відсутність права виховувати дітей в релігійному дусі взагалі та в конфесійних релігійних школах зокрема є порушенням релігійних прав батьків. Більше того, цими ж організаціями було зроблено конкретні кроки, щоб привернути увагу громадськості та зрушити з місця вирішення проблеми [6].

Підвищена увага громадськості до релігійної освіти і, зокрема, до питання включення релігії у програму загальноосвітніх державних шкіл є зрозумілою, бо сфера освіти – це один із каналів відтворення, збереження культури народів, міжнаціонального та міжконфесійного миру в суспільстві. Зовсім недавно в постсоціалістичних країнах пануючою ідеєю виховання та освіти був атеїзм, як ідеологія та форма культури.

Як зауважують дослідники, в Україні масштабність дискусій навколо даної проблеми зумовлена декількома чинниками.

По-перше, українське суспільство в посткомуністичний період не уникло негативних явищ, пов'язаних з девальвацією індивідуальної, родинної та суспільної моралі, що базується на загальнолюдських цінностях. Такі моральні цінності, як справедливість, взаємоповага, чесність, солідарність, порядність, гідність часто поступаються місцем антигуманній за своєю суттю масовій культурі. За таких умов релігійні інституції прагнуть виступити в ролі кореляторів ситуації, посилаючись на те, що саме вони є носіями духовності, до якої готові долучити українців через систему освіти.

По-друге, церкви і деномінації упродовж усієї історії їхнього існування завжди займалися педагогічною діяльністю. Свято-Успенські Києво-Печерська і Почаївська Лаври, Видубицький монастир, Львівське та Київське православні братства (від моменту заснування) вирізнялися не тільки своєю релігійною діяльністю, але й були значимими культурними, освітніми осередками, носіями інтелектуального потенціалу. За їхньої ініціативи засновувалися і функціонували відомі у всій тогочасній Європі школи, колежі, академії (зокрема Острозька та Києво-Могилянська). Спираючись на історичну традицію, релігійні організації і на початку Третього тисячоліття бажають розгорнути повномасштабну освітньо-виховну роботу [12. – С. 73].

По-третє, європейський вибір України ставить перед нею цілий ряд конкретних вимог. Одна з них – утвердження принципу світоглядного плюралізму. Фактично йдеться про реалізацію на практиці вимог відкритого суспільства. У демократичному суспільстві конфесії подібно до інших суб'єктів громадянського суспільства мають право долучатися до розбудови освітньої системи з метою виховання духовно зрілого покоління [5].

З прикрістю доводиться констатувати, що політиці української держави на ниві взаємодії духовної і світської освіти не вистачає гнучкості, притаманної західним демократичними суспільствам, адже традиції провідних цивілізованих країн засвідчують, що викладання основ християнського світогляду в системі світської освіти цілком можливе. Так, у конституціях деяких європейських країн, які декларують нейтральність держави у справах релігії, принцип відокремлення освітніх закладів від релігійних організацій доповнений виразними гарантіями батьківських прав на виховання та навчання дитини відповідно до власних переконань, наприклад: ст. 48 та п. 2 ст. 53 Конституції Польщі, ст. 42 Конституції Ірландії.

Як правило, принцип нейтральності держави в її ставленні до релігії ніде в Західній Європі не означає байдужості до релігійних цінностей. І, скажімо,

принцип нейтральності для публічних шкіл зовсім не означає, що такі школи мусять бути цілковито секулярними та/або повністю вилучати навчання релігії із своїх програм. Це видно на прикладі таких країн, як Бельгія, де впроваджено принцип нейтральності, або Іспанії, де принцип нейтральності освіти при одночасній повазі до релігійних і моральних цінностей вважається фундаментальним піддрунтям усієї системи освіти.

Хоч першою в європейській історії країною, в якій школа відокремлена від церкви стала Франція, але сьогодні і тут священики мають доступ до школи. В 1959 році був прийнятий закон, який дозволяє відкривати конфесійні школи [11. – С. 35].

Прикладом детального регулювання взаємовідносин церкви та школи є ФРН. Хоч в державних школах цієї країни релігія є обов'язковим предметом, в частині правового регулювання організації факультативного навчання німецький досвід може бути використаний і в Україні [8. – С.49].

Глибшого аналізу в межах досліджуваної проблеми потребує законодавчий досвід постсоціалістичних країн Центральної Європи.

Право на свободу совісті і віросповідання виступає в сучасних конституціях центральноєвропейських країн, прийнятих здебільшого 1991 р., у нерозривному зв'язку зі свободою думки або переконань. Таке тлумачення є чимось новим для цих держав. На відміну від минулого політичного періоду, коли свобода совісті і віросповідання визначалась в їхніх конституціях занадто стисло, нині наявний доволі розширений опис цього права.

Ґрунтуючись на міжнародних документах з питань свободи совісті, віросповідання і діяльності релігійних об'єднань, конституції, закони та інші нормативні акти постсоціалістичних держав зазначають, що право на свободу думки та переконань має виражатися в свободі на: а) вибір і прийняття релігії або інших переконань, а також їхнє публічне вираження; б) утворення релігійних об'єднань і набуття ними прав юридичної особи; в) відправлення релігійних обрядів індивідуально або спільно з іншими особами, приватно або публічно, а також створення з цією метою сакральних об'єктів; г) утворення і діяльність релігійно-гуманітарних і добродійних організацій; д) виробництво і поширення необхідної для задоволення потреб віруючих літератури і предметів культу; е) самостійне ведення церквами і релігійними громадами своїх справ, тобто без втручання держави; є) релігійне або нерелігійне виховання дітей; ж) отримання добродійної фінансової допомоги від юридичних та фізичних осіб; з) підготовку священнослужителів і керівників релігійних громад; і) налагодження і підтримання зв'язків з одновірцями і представниками інших релігійних напрямів у країнах проживання і на міжнародному рівні.

Саме в дусі цих вимог, найповніше сформульованих в „Декларації про ліквідацію всіх форм нетерпимості і дискримінації на основі релігії або переконань” Генеральної Асамблеї ООН від 25 листопада 1981 р., побудовано конституції і законодавства про свободу совісті в Угорщині, Польщі, Румунії, Словаччині, Словенії, Хорватії і Чехії [9. С.175].

Угорщина. Конституційно-правове регулювання відносин між державою та церквою в Угорщині включає в себе: загальне регулювання діяльності релігійних організацій; закріплення принципу невтручання у внутрішні справи церкви до тих пір, поки діяльність церкви не суперечить діючому законодавству та не порушує прав людини. У школах дозволено викладання релігії, держава виділяє на це гроші [10. – С. 446].

Словенія. Стаття 41 Конституції Словенії гарантує свободу совісті, віросповідання та інших переконань, а також право батьків у відповідності зі своїми переконаннями забезпечувати релігійне і моральне виховання дітей [9. – С. 179].

Румунія. Більш виразно право на релігійну освіту громадян зафіксовано в окремій статті конституції Румунії: „Держава забезпечує свободу релігійної освіти згідно зі специфічними вимогами кожного культу. В державних школах релігійна освіта організовується і гарантується законом” (ст. 32.7) [Там само. - – С.179].

Заслугове на освіту та вивчення у сфері шкільництва досвід нашої сусідки **Словацьчини**, країни, де церква не відокремлена від держави. Церква у словацькому суспільстві завжди активно впливала на всі сфери суспільного та навіть і політичного життя. Сильний вплив церкви мав місце в роки першої Чехословацької республіки. Саме позиції католицької церкви Словацьчини не дали можливість першому президенту Чехословацької республіки Т.Г. Масаріку закріпити на конституційному рівні принцип відокремлення церкви від держави. В період 1939 – 1944 рр. саме релігійні лідери стали начолі словацької державності. В роки соціалізму церква зазнала чималих утисків та знуцань [13]. Дещо покращилась ситуація після подій 1968 року.

Особливу групу правових норм, виданих Чехословацьчиною після 1990 року є норми, які стосуються сфери церковного шкільництва. Визначальною правовою нормою, яка регулює діяльність церкви в галузі суспільного життя, була спільна постанова Міністерства шкільництва, молоді і спорту Словацької республіки і Міністерства охорони здоров'я Словацької республіки с. 536/1990 Zb. про заснування і діяльність церковних шкіл [14]. Ця постанова унормувала не тільки питання заснування церковних шкіл, дії при їх заснуванні і закритті, але і питання навчального процесу, прийому учнів, проходження і закінчення навчання і працівників церковних шкіл. Про те, що прийняття даної постанови було позитивно оцінено церковними колами, засвідчує стаття „Створення нових церковних шкіл для словаків”, у якій сказано, що „довгоочікувана можливість створення церковних шкіл у Словацьчині стало реальністю” [15].

У Словацьчині в 1990-1991 навчальному році діяло 6 церковних шкіл. Чотири з них відносились до Міністерства шкільництва, молоді і спорту, а дві (медичного спрямування) до Міністерства охорони здоров'я. Досвід, пов'язаний із створенням церковних шкіл, був використаний і при заснуванні церковних шкіл у 1991 – 1992 навчальному році [16].

Закон Народної Ради Словацької Республіки (NR SR) с. 279/1993 Z. z. про шкільні установи розширив поле діяльності церкви і релігійних організацій в сфері педагогічної роботи. Змістом цього закону стала новела, згідно якої засновниками шкільних установ можуть бути крім фізичних та юридичних осіб і церкви та релігійні організації. Церковні шкільні навчальні заклади засновуються по узгодженню з Міністерством освіти і науки СР при наявності статуту та інших необхідних документів. На їх діяльність державою може бути виділена дотація з держбюджету, наприклад для створення умов для навчання дітей інвалідів, дітей з недостатнім розумовим розвитком, дітей з малозабезпечених сімей та дітей з іншомовного середовища [18].

Державою було видано і декілька нових правових приписів, що регулюють діяльність церкви і релігійних організацій у роботі з молоддю (Постанова Міністерства освіти і науки СР с. 196/1994 Z. z. про будинки молоді), центрів дозвілля виховально-освітніх установ для дітей і молоді з річною діяльністю (Постанова Міністерства освіти і науки СР с. 291/1994 Z. z. про центри дозвілля) і шкільних гуртків за інтересами (Постанова Міністерства освіти і науки Словацької Республіки с. 291/1994 Z. z. про шкільні гуртки за інтересами). У сфері педагогічної діяльності на завершення можна привести закон про систему початкових та середніх шкіл с. 350/1994 Z. z. (шкільний закон), який визначає характер і типи церковних шкіл так: „Церковні школи або школи релігійних організацій є церковними початковими школами, церковними спеціальними школами і церковними училищами” [19].

Таким чином, аналіз правових норм, що регулюють державно-церковні відносини, дає можливість стверджувати, що в Словацькій Республіці зроблено чимало для забезпечення свободи совісті та віросповідання. Відносини держави та релігійних організацій базуються на взаємному співробітництві та довірі, що позитивно сприяє розвитку як окремих церков, так і держави. Згідно Конституції Словацької Республіки церква не відокремлена від держави, що обумовлює надзвичайно сильний вплив церкви на сферу освіти та суспільно-політичне життя країни.

У вирішенні проблеми релігійної освіти у світській школі показовим для нашої країни є також досвід **Польщі**. Адже Польща, незважаючи на комуністичне минуле та примусову атеїзацію, залишається сьогодні країною з потужно представленою релігійною традицією, що, безумовно, позначається на взаєминах держави і церкви в освітній сфері. Згідно з Законом „Про систему освіти” 1991 року (Dziennik ustaw 1991 nr 95 poz. 425) та розпорядження Міністра освіти у справах умов і форм навчання релігії у публічних школах від 14 квітня 1992 року (Dziennik ustaw 1992 nr 36 poz. 155) усі, релігійні організації, що визнані законом, мають право проводити в школі навчання релігії в обсязі 2 години на тиждень, якщо у класі є принаймні 7 учнів, які сповідують цю релігію. Релігійні організації та держава спільно провадять контроль за викладанням релігії. У разі, якщо батьки проти

вивчення релігії у школі, то діти вибирають між трьома додатковими гуманітарними предметами, по одному з яких вони атестуються.

Останнім часом переглядається зміст курсу релігійної освіти за рахунок відмови від традиційного законодавчого підходу і введення філософської, індивідуально орієнтованої проблематики, котра спонукає осмислювати різноманітні життєві ситуації крізь призму віри.

Нетотожність моделей взаємодії школи і релігії в європейських країнах не перешкоджає пошуку балансу та рівноваги між світською і духовною системою освіти. До цього спонукає процес подальшої розбудови об'єднаної Європи і той факт, що країни Старого Світу стоять перед одними і тими ж викликами: релігійна неосвіченість учнів, трудність формування громадської свідомості в культурно неоднорідних суспільствах, суперечності шкільного виховання мусульманських дітей у дусі толерантності тощо.

Відомо, що Польща увійшла до Євросоюзу, а відтак її законодавство узгоджено з міжнародними нормами, в т. ч. і питання християнської освіти. Тому і Україна приклад може брати саме з Польщі. Адже там навіть мови нема про якесь порушення Конституції у зв'язку з введенням релігії у систему освіти! [12.- С. 74].

Висновки. Слід наголосити на важливому факті: принцип світської держави не означає обов'язкового верховенства атеїзму і відвертої антиклерикальної спрямованості освіти. Як ми щойно переконалися, освітні системи Західної Європи, окремих посткомуністичних країн характеризуються запровадженням релігійної освіти у вигляді самостійних дисциплін у навчальних закладах всіх форм власності та гарантують учням право вільного вибору.

На нашу думку, держава не може і не вправі відмовити значній частині населення нашої країни в релігійній освіті. Відмові одним громадянам у релігійній освіті на підставі небажання інших громадян порушує права перших. Українській церкві слід законодавчо гарантувати більш вільне і публічне виконання своєї місії, в т.ч. і в стінах загальноосвітніх шкіл.

Не можна не погодитися з думкою дослідника О. Самойленка [Там само.- С. 77], що для прискорення процесу задекларованої урядом взаємодії світської та релігійної освіти й виховання, у світських навчальних закладах потрібно наступне:

1. Вивчити можливість створення в системі національної освіти дошкільних та загальноосвітніх закладів за релігійною ознакою (подібно до існуючих в Україні освітніх закладів етнічних меншин).

2. Нормативно врегулювати право органів місцевої влади укладати угоди з релігійними організаціями щодо співпраці в освітній сфері.

3. Зорієнтувати державні школи на викладання релігієзнавчих дисциплін або ж їм альтернативних – філософсько-етичних.

4. Об'єднати та координувати зусилля педагогів, богословів і релігієзнавців в галузі науково-методичної і дослідницької роботи.

5. Сприяти підвищенню кваліфікації вчителів, які займаються релігійним вихованням у школі шляхом організації семінарів, лекцій, видання методичних посібників.

Слушною є також пропозиція відомого українського релігієзнавця Віктора Єленського, який пропонує відкривати церковні школи, тим більше що заборони на такі школи в українському законодавстві відсутні [3. – С. 370].

Всі ці конкретні кроки сприятимуть подальшому вдосконаленню державно-церковних відносин, подоланню релігійної неосвіченості частини юнаків і дівчат і, врешті-решт призведуть до підвищення релігійно-морального рівня богобоязливого і побожного українського народу. Як твердить визначний педагог Григорій Ващенко, „гаслом, під яким має провадитися виховання української молоді, є: Служба Богові й Батьківщині” [1. – С. 147].

Перспективи подальших досліджень. Напрями подальших досліджень лежать у площині наукового обґрунтування української моделі державно-церковних відносин, що базуватиметься на притаманному для київського християнства гуманізмі, високому рівні релігійної свободи і забезпеченні релігійних прав.

Список використаних джерел

1. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994.
2. Друзенко Г. Між традицією та свободою // [http://www.risu.org.ua/ukr/religion and society/analysis/article, 10725/](http://www.risu.org.ua/ukr/religion%20and%20society/analysis/article,10725/)
3. Єленський В. Релігійна свобода: українська реальність і світовий досвід // Релігійна свобода і права людини: Правничі аспекти. У 2-х т. – Т. 2. – Львів, 2001.
4. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини: виклики Україні ХХІ століття; Монографія. – К., 2005.
5. Здіорук С., Токмак В. Розмежування і взаємодія духовної та світської систем освіти в спекулятивному суспільстві: вітчизняна та європейська практика // <http://www.niss.gov.ua>
6. Інтерв'ю з Петром Гануличем, генеральним секретарем Української асоціації релігійної свободи // <http://www.risu.org.ua/ukr>
7. Історія релігії в Україні. У 10-ти т. – Т. 4: Католицизм / За ред. П. Яроцького. – К., 2001.
8. Костикова М.Н. Государственно-церковные отношения в сфере образования на примере законодательства земли северный Рейн-Вестфалия. - М.– Владивосток, 2000.
9. Мировой опыт государственно-церковных отношений. – М., 1999.
10. Палінчак М.М. Трансформація державно-церковних відносин в Угорській Республіці // Acta Hungarica, XIX – ХХ-ий рік видання. – Ужгород, 2002.

12. Палінчак М.М. Церковне право. Навчально-методичний посібник. – Ужгород, 2000.
13. Самойленко О.А. Релігійна освіта і виховання в системі світської освіти: проблема взаємодії // Українська полоністика. Вип. 6: Історико-філософські дослідження. – К., 2009.
14. Kaplan, K.: Štát a cirkev v Československu 1948-1953 Brno, 1993. Vnuk, F.: Akcia “K” a “R”. Zásady komunistického režimu proti reholiam v r. 1950-56.- Bratislava, 1995, Vnuk, F.: Pokus o schizmu a iné proticirkevné opatrenia v rokoch 1949-1950. - Bratislava, 1996, Pešek J.: “Katolícká akcia” na Slovensku roku 1949. Historický časopis, 44, 1996, č. 3, s. 444-470.
15. Vuhlasky Ministerstva školstva, mladeze a sportu Slovenskej republiky a Ministerstva zdravotníctva Slovenskej republiky c. 536/1990 Zb. o zriaďovaní a činnosti cirkevných škôl.
16. Katolícke noviny. - 141, 1990. - С. 39, S. 3
17. Katolícke noviny. - 106, 1991. - С. 39, S. 7
18. Vuhlasky Ministerstva školstva, mladeze a sportu Slovenskej republiky a Ministerstva zdravotníctva Slovenskej republiky. - С. 571/1990 Zb.
19. Nemeц M. Pravne postavenie a činnosť cirkvi v Slovenskej republike. // Revue cirkevného práva. – 1996. - №. 3. - S. 162
20. Zákon С. 350/1994 Z. z. o systéme základných a stredných škôl.

3.5. Лариса АНДРЕЕВА, Екатерина ЭЛБАКЯН. От Бога ли его Закон? Или как религиозное образование влияет на дехристианизацию массового сознания.

В XX веке Российская империя выступила страной, где законодательно была закреплена государственная религия – православие. Согласно переписи населения 1897 г., численность православных составляла 87,3 млн. человек, или 69,5 % населения (1). Синод РПЦ в отчете за 1902 г. констатировал: «Православный русский народ, по природе глубоко верующий, рассматривает все явления жизни не только семейной и общественной, но и государственной не иначе как в свете веры» (2). »¹ Однако, уже в 1916 г. Синод в определении № 676 признал, что началось массовое отпадение от веры. А еще через год «народ глубоко верующий» предаст свою Церковь и в массе своей с энтузиазмом воспримет коммунистическую идеологию, провозглашавшую религию «опиумом народа», «сердцем бессердечного мира», «духом бездушных порядков», «вздохом угнетенной твари». При этом если «страдальцев за веру были тысячи, то отступников – миллионы» (3).»¹.

С.Н. Булгаков, осмысливая ход революционных событий 1917 г., резюмировал: «Как ни мало было оснований верить грезам о народе-